

Мирјана Прошић-Дворнић

ИСТРАЖИВАЊЕ ПРОШЛОСТИ И ПИТАЊЕ ИЗВОРА У ЕТНОЛОГИЈИ — МЕМОРИЈАЛНА И ПУТОПИСНА ГРАЂА —

Циљ сваке науке, па тиме и етнологије, је да стално проширује границе сазнања о оним деловима реалности који су у домену њених истраживања, и то не само простом акумулацијом појединачних знања, већ и њиховим сталним сучељавањем и обједињавањем у потрази за што свеобухватнијим разумевањем појава и процеса, прерастањем квантитета у нови квалитет. Да би тај континуирани процес уопште био могућан, нужно је стално преиспитивање постојећих и стварање нових теоријских система, методологија и техника који би у датом тренутку развоја једне науке могли боље да одговоре њеним захтевима и потребама. Свака, пак, промена теоријско-методолошке оријентације и концепције намеће реинтерпретацију постојећих знања, чињеница, појмова, система класификација, а често када су у питању друштвене науке, и ревалоризацију, односно откривање нових углова гледања и „читања“ расположивих извора података. Етнологија у том погледу не представља никакав изузетак, и једино тако схваћена, уместо доследног праћења једном утабаног пута, може дати значајан научни и друштвени допринос у вечитом трагању за истином. У југословенским оквирима чини се да се већ може рећи да је у етнологији остварен приметан квалитативан скок откако је, током 70-их и 80-их година успостављена тешња веза између теоријских концепата и истраживачке праксе. Чини се, такође, да је данас и код нас све распрострањеније схватање да „научник који верује да ради без теорије у ствари ради са лошом теоријом“ (Н. Glassie, 1975, 9). Стога се тај период може означити и као време преиспитивања и тражења нових путева, при чему се већ назире настајање неколико различитих оријентација, концепција и предмета истраживања.

Једно од питања које је захтевало помно преиспитивање, с једне стране због тога што се наша традиционална етнологија чврсто и безмало искључиво заснивала на културно-историјском приступу, а с друге као одраз размишљања у светској антропологији уопште, било је питање етнологије и историје, односно историјских истраживања. Не улазећи дубље у поменути проблем, довољно је навести да

етнологија, под условом да се не упушта у спекулативна тражења „извора“, „старина“, „прапочетака“ који се само хипотетички могу пронаћи треба да има и историјску димензију, наиме, да поред структурално-функционалних анализа односа на синхронијском плану укључује и дијахронијску перспективу, да прати њихов развој и трансформације, да изгради генетско-структурални приступ (упор. D. Rihman-Augustin, 1976, 10—14; O. Supek-Zupan, 1976, 66). Схватање да етнологија/антропологија може бити и историјски оријентисана стекло је своју пуну легитимност у већини владајућих теоријских праваца, као и то да познавање прошлости има значајних импликација на спознају о друштвеним и културним процесима уопште.

Оријентацијом ка проучавању прошлости, међутим, поготову уколико је она временски толико удаљена од доба када истраживач спроводи своја истраживања да више нема ни живих учесника који би могли да послуже као информатори, етнолог је приморан да се одрекне једне од најизразитијих карактеристика своје науке, да сазнања о једној култури стиче *in situ*, путем посматрања и учествовања и кроз разговоре с њеним творцима и носиоцима. Уместо класичних метода теренских истраживања усмерених ка непосредном утврђивању релевантних чињеница, до неопходног чињеничног материјала може се доћи углавном само анализом историјских извора, односно расположивих остатака и сведочанстава о појавама догађајима, делатностима и процесима битним за одабрану тему, „који су или од почетка одређени за спознају и за доказ повјесних чињеница, или су, пак, својим постојањем, настанком и другим околностима посебно подесни за то... и који постоје у предметном, ликовном, писменом или усменом облику“ (M. Gross, 1976, 243). Процес добијања података из извора је, опет, посебност историје, тако да однос и међусобни допринос ове две науке, етнологије и историје, постаје поново актуелан, и то, у овом случају конкретно, на плану хеуристике, критике извора и правилног тумачења њиховог смисла.

Прва асоцијација која се јавља при помену историје и њених извора су писана документа која су дуго у традиционалној, „догађајној“ историји схватана као поуздана складишта полуготових чињеница. Наиме, позитивистичко схватање је полазило од тога да се чињенице „налазе у „полуготовом“ стању у самом документу и да их треба само извући методама хисторијске критике... Довољно је било сакупити одређену множину добро документованих чињеница из којих хисторијска знаност настаје тобоже сама од себе... у свом „фетишизму“ документа одбацује теоријски приступ и своди улогу хисторичарева ума на пасивну регистрацију, на „одраз“ непоновљивих појединачних повјесних чињеница“ (Ibid., 241).

Међутим на прелому XIX у XX век историја је, с променом предмета истраживања и померањем од проучавања појединачних догађаја ка анализи економских и друштвених система у њиховом тоталитету и при томе нужном преласку са описа емпиријских чињеница разврстаних на временској оси на теоријска уопштавања, почела да напушта традицијске оквире историзма и да се конституише као друштвена наука. Тај процес који је започео „спором око метода“,

развојем француске структуралне историје, нове историје у Сједињеним америчким државама, и посебно, марксизмом, био је дуготрајан и обележен борбом за савлађавање многих отпора али је, почетком 60-их година, напokon тријумфовао, задржавајући при том низ особености у теоријским поставкама у различитим научним срединама. На путу теоријско-методолошког усавршавања историја је позајмљивала концепте од других наука, добрим делом и од културне или социјалне антропологије, почев од Емила Диркема и његове школе (Мосова „тотална друштвена чињеница“, на пример), па све до представника савремене симболичке антропологије као што су М. Даглас, В. Тарнер и К. Гирц (В. С. Cohn, 1982, 242—244; J. W. Adams, 1982, 253—265).

С променом предмета истраживања и приступа проблему нужно се наметнуло и преиспитивање значаја извора. Велика заслуга на том пољу припада француским структуралним историчарима (М. Bloch, L. Febvre, G. Lefebvre, F. Braudel и др.) из чијих се дела може извући неколико кључних поставки:

1. Мада су документарност и подробна критика извора неопходни предуслови за истраживање, они су ипак само средство а никако циљ, и њиме се не исцрпљује методолошка проблематика историје или историјски оријентисаних истраживања уопште.

2. Не могу се узимати готово чињенице из извора, јер оне не постоје у таквом облику већ их је нужно конструисати, доследно поштујући односе који су између њих постојали у реалности; другим речима потребне су апстракције и уопштавања.

3. Ниједан извор није искључиво подесан за одређену тему, већ се до чињеница о сложеним појавама и процесима може доћи једино коришћењем свих расположивих извора информација који могу бити у садржинском и формалном погледу врло различити, па и противуречни. Тиме је указано да за историчаре нису релевантна само писана документа, којима се и данас, додуше, понекад придаје највећи значај (В. Grafenauer, 1960, 250), већ и сви други трагови људске делатности као што су усмена предаја, архитектура и организација простора, сећања појединаца, еколошке промене, фотографије и многи други (упор. Р. Thompson, 1978, 91—137; Б. Ђурђев, 1962, 21—45; М. Gross, 1976, 241, 243), што су уједно и много ближа подручја етнологског рада.

Идентичан став према изворима има и антропологија када проучава временски или просторно удаљене културе, дакле оне које нису доступне непосредном посматрању и учествовању. Како су то истакле М. Мид и Р. Метро у свом приручнику о проучавању култура „са даљине“ (1971, 353, 345), сваки извор информација са свог аспекта, битно условљеним начином и сврхом настанка, као и пројекцијом личности, жеља и намера њиховог творца или творца, пружа само одређене врсте обавештења, али углавном са више слојева значења, и осветљава само поједине специфичне углове проблема. Другим речима, сваки од њих има своје несумњиве предности али и недостатке који се могу превазићи укрштањем и конфронтирањем информација различитих структура и садржаја, да би се, пажљивом реконструкцијом бројних и хетерогених остатака прошлости, стекла што

потпунија и прецизнија слика не само о истраживаном проблему већ и о целокупном друштвено-културном контексту без кога није могућно разумети значење појединачних делова.

Тако, на пример, архивски документи у модерно уређеним државама пружиће масу података о различитим институцијама, о токовима привредног, друштвеног и културног развоја, о промету робе, друштвеном положају, социјалној и спацијалној покретљивости становништва и многим другим питањима која су врло важна за општи ниво спознаје о глобалним кретањима и структурама, али ће у њима бити врло мало информација о свакодневном животу, навикама, могућностима и потребама обичних људи, о њиховом односу према прокламованом од стране званичних и водећих слојева друштва. Тај недостатак унеколико надокнађују породичне и личне збирке у којима се чувају приватна кореспонденција, дипломе, лична документа, позивнице за различите скупове и забаве, фотографије и слично али је то увек заоставштина одабраних појединаца који су у свом времену имали важну улогу у друштву, тако да се и у овом случају ради о траговима делатности представника одређених сегмената друштва, док о многобројном анонимном становништву и даље нема помена. У том погледу се архивски фондови модерних друштава умногоме разликују од средњовековних, на пример Дубровачког историјског архива, који, услед сасвим другачијих услова управљања, представљају неисцрпан извор података за проучавање низа културних процеса, комплекс елемената и појединачних творевина свих друштвених категорија, континуирано кроз више векова (упор. Ђ. Петровић: 1979, 157—161). Исто тако се може рећи да су документа из Србије кнеза Милоша која су била далеко мање специјализована и више окренута појавама из свакодневног живота разноврснија и богатија за етнолошка проучавања од оних која су настајала у последњим деценијама XIX века надаље. То наравно не значи да ови последњи немају вредност за проучавање културних процеса, већ напротив (упор. Д. Николић, 1974, 181—192) али је важно знати коју врсту информација нуде и на која питања истраживача могу да пруже задовољавајуће одговоре.

Аргументи *pro et contra* се могу навести и за све остале врсте извора — на пример, за фотографију да је од изузетног значаја за визуелно дочаравање живота у ранијим временима (од половине XIX века када настаје надаље) да верно приказује реалност неког тренутка али да је, због самих услова и разлога настајања, репрезентативна, селективна и намештена тако да је посебно корисна за проналажење у идејни ниво културе, у сферу онога што се сматрало лепим, вредним пожељним (М. Прошић-Дворнић, 1982, 94—108). Новински огласи и рекламне поруке имају такође велику вредност за проучавање разних аспеката свакодневног живљења и у њима се могу пронаћи подаци који сликају „атмосферу живот и прилике... објективније и документованије од било које историје“ (З. Јанц, 1977, 13), али се и ту мора водити рачуна о различитим врстама и слојевима информације: о непосредним подацима о забавном и уметничком животу, о понуди и потражњи радних места или станова, о одевању, исхрани, саобраћају, књигама, затим о онима које дозвоља-

вају конструкцију односа међу људима, културне ситуације и целокупне друштвене и духовне климе посматраног времена и на крају о ономе што понуђену услугу или робу може што успешније да пласира на тржишту, а што уједно открива психологију потрошача.

Наведени примери такође показују да извори, иако не могу да одговоре, сваки за себе, на сва питања, нуде различите могућности уколико смо спремни да у њима откријемо и правилно протумачимо све што нам пружају. Ту се нужно намеће питање још једне уобичајене класификације извора према њиховој вредности за сазнање на такозване примарне и секундарне, при чему већ само рангирање указује да се први сматрају вреднијим. У савременој науци све више преовлађује схватање да је корисније да се не полази од унапред дате категоризације већ да се њихова вредност процењује у сваком појединачном случају, зависно од теме истраживања, његовог циља и врсте података који се из извора могу извући. Наиме, непосредни трагови, или примарни извор, неке појаве, догађаја, процеса су несумњиво једино поуздани за реконструкцију неких њихових аспеката, али ће их, исто тако добро осветлити и посредни помени који о њима говоре и пружају додатна објашњења (Б. Ђурђев, 1962, 43; М. Gross, 1976, 246, посебно нап. 21). На пример, утврђена је чињеница да су народне јуначке песме преткосовског и косовског циклуса забележене у XIX веку сасвим непоуздан извор информација за реконструкцију одеће или оружја јунака времена о коме певају (упор. М. С. Филиповић, 1969, 37—49), али зато могу бити од прворазредног значаја за упознавања психологије, потреба и стремљења генерација које су је изводиле (упор. Р. Самарџић, 1978). Слично је и са осталим творевинама усмене књижевности.

Према утврђеним класификацијама мемоари и путописи припадају категорији наративних извора, а као такви групи секундарних јер они, будући да им је творац човек-појединац, не представљају непосредан одраз објективно постојеће стварности већ њену искривљену слику преломљену кроз призму личног виђења аутора, а често, уколико је имао уметничких претензија, његово дело подвргнуто је и законима естетике. То их, према томе, чини већ двоструко сложеним и удаљеним од пуког регистровања стварности и аутентичне документарности, ка изражавању личне перцепције и разумевања света и уметничком уобличавању текста. То је несумњиво тачно, али се можда управо у тим особинама крије и њихова највећа вредност.

Наиме, у савременим теоријским оријентацијама, захваљујући првенствено формулацијама основних научних задатака у структуризму и марксизму, позитивистичко начело о потреби проучавања објективно постојећих ентитета, као јединог научног приступа, све се више допуњава схватањем да је исто тако важно испитати и појединачне вредносне ставове, осећања, идеје и значења којима се „мери“ и процењује објективни свет, као и однос између њих, јер они сачињавају јединствен процес и суштину културе (W. H. Goodenough, 1957, 167). Човек и његов свакодневни живот, алтернативе које се пред њим постављају, избори и одлуке које може да донесе и тиме утиче на своју „судбину“, његова специфична варијанта културног мишљења и дејствовања, његов став према општој култури, битно

условљен положајем у оквиру друштвено-културног система, однос између појединачног и општег, речју његова свакодневица према глобалном стању и процесима (упор. D. Rihman-Augustin, 1976, 13—18; O. Supek-Zupan, 1976, 61 и д.).

За истраживање временски удаљених култура, немогућност да се са људима непосредно разговара о њиховом личном животу може у многоме да надокнади „разговор“ са подацима забележеним у путописној и мемоарској литератури (уз биографску), наравно уз доследно спровођење ригорозних критеријума критике извора. Свакако да ни ови извори нису без својих недостатака. Путописци су често некритички преузимају податке из старијих дела, не испитујући да ли је некада забележени податак доиста веродостојан или још актуелан. Осим тога, писали су и о појавама које нису довољно разумели, па су и њихова навођења погрешна. Били су склони претеривањима и егзотици да би своје штиво учинили занимљивијим, или су пак, неке битне појаве, са становишта данашњих истраживачких захтева, помињали сасвим узгред и површно. Потребно је посебно водити рачуна да су углавном настајали из различитих потреба (најчешће политичке и привредне природе) наручиоца путовања и извештаја тако да су информације њима прилагођене и, према томе, селективне (упор. Р. Самарџић, 1961; М. Шапић, 1966). Ипак, и у путописима најсумњивије аутентичности и објективности, могу се пронаћи и оне информације које су драгоцене као лични искази странаца о једној другачијој средини, онако како су је они видели и доживели и то, поред осталог, и свакодневицу и обичне људе у њој.

Мемоаре, пак, углавном пишу истакнуте и важне личности неке епохе, најчешће о великим и судбоносним догађајима с намером да посебно истакну своју улогу и заслуге у њима. У томе они могу бити сасвим пристрасни и искривљени, али и у њима се увек могу наћи вредна сведочанства о не тако судбоносном, лична схватања и виђења, макар да су само успут забележена.

Но, забележена и од заборавача сачувана сећања појединаца о некадашњим приликама могу да настану и из сасвим различитих разлога, да буду управо окренута свакодневном и обичном. Примери те врсте настали су као резултат две програмске иницијативе у Београду: једне у оквиру акције Историјског архива Београда да се у послератним годинама прикупи мемоарска грађа о привредној и културној историји Београда XIX и XX века; и друге у оквиру издавачког подухвата Српске књижевне задруге који је резултирао настанком тротомног дела „Београд у сећањима“ у периоду од 1900. до 1941. године. Та „сећања на свој начин обнављају живот у прошлости, али упоредо с тим, она бацају и светлост на историју, показују које је облике имала у стварности обичних људи, односно откривају обиље подробности живота без којих се историја иначе приказује исувише једноставно и неоправдано одвојено од стварног човека“ (А. Митровић, 1983, 8).

Посебна вредност им је у томе што су сакупљена виђења различитих појединаца (по полу, схватањима, положају, имовинском стању) о једном истом простору у једном истом времену.

Шта у ствари конкретно нуде подаци из путописних и мемоарских дела? Пре свега, из њих се могу „извлачити“ појединачна обавештења уколико циљ истраживања или одређени тип анализе то захтевају. Међутим, чини се да они много више говоре уколико се задржи интегрална целина исказа, јер тек тако добијају свој пуни смисао, а то је да истраживачу омогуће да сагледа, кроз казивања очевидаца и актера, дакле кроз њихово лично искуство, како су некада у стварном животу заиста биле повезане те силне чињенице сакупљене из различитих извора, па се тако стиче комплетнија и комплекснија, вишезначна и динамична, визија реалности. На пример, када је у питању Београд, његов урбанистички, просторни и друштвени раст у XIX и почетком XX века било је могућно реконструисати помоћу проучавања званичних планова изградње, картографских извора, многобројних аката о његовом изграђивању, пописа становништва, података о условима становања, али су управо описи у путописима и мемоарима највише допринели да се проникне у „мирисе и боје“ стварног живота, у уличну вреву, саобраћајне прилике када су трамваји били спорији од пешака, кафане и њихове посетиоце, дневни ритам активности, смену уличних продаваца, у току дана и у сезонама, правила одевања и социјалне разлике исказане кроз могућности њихове реализације, односе између послодаваца и запослених, обичајима и сукобима, о сучељавању старог и новог, речју о људима у једном граду. Нека као илустрација наведене тврдње послужи само један пример:

„У то време, па све до краја првог светског рата, Молерова улица као да је представљала границу између градског и паланачког дела Београда у овом крају, а та граница ишла је средином улице. На једној, непарној страни, налазило се доста солидних, високопартерних, „господских“ кућа, међу које се посрамљено увлачио понеки кућерак, понеко дуго, узано двориште, са безброј малих станова и шупа, и који је, по свему, припадао другој, паланачкој страни улице...

Када зађе сунце... када је све готово, у кући све сређено, улица почишћена, онда жене изнесу столочице или шамлице и поседају испред својих кућа или се придруже некој комшиници... Плетући чарапе, или бавећи се којим било ручним радом, тек да им руке не буду сасвим беспослене, започињу увек исту врсту ћаскања, оговарања, препричавања у пола гласа уличних скандалчића, а сасвим гласно скандале ван наше улице“ (М. Милошевић, 1977, 153—154, 159).

Конфронтирање, пак, информација из путописне и мемоарске грађе је нарочито занимљиво и корисно јер се заправо ради о сучељавању два различита погледа, у овом случају на Београд и његове становнике, на њихов начин, или, прецизније речено, начине живота, о доживљавању, стицању утисака и описивања исте средине сагледане из перспективе странаца (Ж. Ренак, А. Шћепански, Х. Вивијен, Ф. Ф. Каниц и други) који су долазили из другачијих, европских, напреднијих и културнијих поднебља, с једне, и виђене очима житеља главног града, с друге стране. Први су били у ситуацији да Београд пореде са својим срединама, да у њему јасно уочавају све оно што је представљало остатке недавне оријенталне прошлости, у свим сферама живота, али и да запажају његове напоре да постане

модерна, европска урбана средина. Другима је он опет био, мада не и једина културна средина коју су познавали, простор из кога су потекли и у коме су одрасли, дом у правом смислу речи, тако да њихова сећања, као „поглед изнутра“, изванредно допуњују слику странаца о њему, њихово „виђење споља“.

Најзад, не представља ли и „усмени извор“ како се он донедавно углавном схватао у нашој етнологији, када се, наине, ишло за тим да се у сарадњи истраживач-казивач реконструише нека прошла културна ситуација и када су питања више била формулисана у прошлом него у садашњем времену („како је било?“, а не „како јесте“) неку врсту „усмених мемоара“, пре него „етнографски извор“ као бележење актуелног стања како се он схвата у западној антропологији већ од краја XIX века? Ти „усмени мемоари“ имају и својих несумњивих предности у односу на писане. Живој особи с којом се разговара могу се увек постављати додатна питања или се њено приповедање може скренути у жељеном правцу, док је са фиксираним, записаним мемоаром то наравно, немогуће.

ЛИТЕРАТУРА

Adams, J. W.

1982: *Consensus: Community, and Exoticism*, u: *The New History, The 1980s and Beyond*, Studies in Interdisciplinary History, (ured. T. K. Rabb i R. I. Rotberg), Princeton University Press, 253—265.

1977, 1980, 1983:

Београд у сећањима I (1900—1918), II (1919—1929), III (1930—1941), Српска књижевна задруга, Београд.

Cohn, B. C.

1982: *Towards a Rapprochement*, u: *The New History, The 1980s and Beyond* ... 227—252.

Đurđev, B.

1962: *Esej o istorijskim izvorima*, Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine God. XII, Sarajevo, 7—48.

Филиповић, М. С.

1969: *Народна песма и народни живот*, Етнолошки преглед 8—9, Београд, 37—49.

Glassie, H.

1975: *Folk Housing in Middle Virginia*, A Structural Analysis of Historic Artefacts, The University of Tennessee Press.

Goedenough, W.

1957: *Cultural Anthropology and Linguistics*, Georgetown University Monographs, Series on Language and Linguistics 9.

Grafenauer, B.

1960: *Struktura in tehnike zgodovinske vede*, Ljubljana.

Gross, M.

1976: *Historijska znanost*, Zagreb.

Историјски архив Београда

Збирка мемоарске грађе за културну и привредну историју Београда XIX и XX века.

Јанц, З.

1977: *Огласи у старој српској штампи, 1834—1915*, Музеј примењене уметности, Београд.

Mead, M., Métraux, R. (ured.)

1971: *The Study of Culture at a Distance*, The University of Chicago Press.

Митровић, А.

1983: *Сведочанства о свакодневници*, предговор, Београд у сећањима III, Београд.

Николић, Д.

1974: *Значај архивских извора из XIX века за етнолошка проучавања*, у: *Симпозијум о методологији етнолошких наука*, Београд, 181—192.

Petrović, Đ.

1979: *Dubrovački arhiv kao izvor za etnologiju*, Zbornik Historijskog arhiva u Dubrovniku, Arhivist 1—2, Dubrovnik, 157—162.

Prošić-Dvornić, M.

1982: *Mogućnosti korišćenja fotografije u proučavanju materijalne kulture*, Etnološke sveske V, Beograd, 94—108.

Rihtman-Augustin, D.

1976: *Pretpostavke suvremenog etnološkog istraživanja*, Narodna umjetnost XIII, Zagreb, 1—25.

Самарцић, Р.

1961: *Београд и Србија у списима француских савременика*, XVI—XVII век, Грађа за историју Београда, Историјски архив, Београд.

1978: *Усмена народна хроника*, Нови Сад.

Supek-Zupan, O.

1976: *Od teorije do prakse i nazad*, Mogućnosti marksističkog shvaćanja u etnologiji, Narodna umjetnost XIII, Zagreb, 57—76.

Samić, M.

1966: *Francuski putopisci u Bosni na pragu XIX stoljeća i njihovi utisci o njoj*, Sarajevo.

Thompson, P.

1978: *The Voice of the Past*, Oral History, Oxford University Press.

Mirjana Prošić-Dvornić

THE PROBLEM OF HISTORICAL SOURCES IN ETHNOLOGIC RESEARCH — MEMOIRS AND TRAVEL ACCOUNTS

The author emphasizes that it is a well established fact that ethnology/anthropology should, for many scientific reasons, also include the studying of the past in its research. Decision to study cultures at a time distance, however, brings up the question of sources that could be used as a data base, since the past is not accessible to classic ethnographic field research methods. New (not by origin but by the time of acceptance) theoretical approaches to history, as in French structural history or in the New History as developed in the USA, among other novelties, also initiated the re-evaluation of historical sources, that is their usefulness for the research. It has been established that no a priori rigid qualification of sources as primary and secondary ones, with all the implications that spring from it, should be considered appropriate. Instead, is necessary to consult and study all kinds of sources, since none are complete and self-sufficient, but rather complementary one to another. Each one can successfully answer one set of questions. Its value depends on the questions it can answer.

Finally the author treats memoirs and books of travel as two complementary views of the same reality, from the emic and the ethic perceptions.